

Sammlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 109 1988

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Box 1909, 751 49 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet

ISBN 91-22-01310-5

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1989

Miscellanea

Ordensvurmen J. H. Kellgren

Av CARINA BURMAN

I det gustavianska Sverige blomstrade ordensväsendet, och som så många andra drogs Johan Henric Kellgren med i denna socialt viktiga mode- rörelse. Från sin tidigaste ungdom deltog han i ordenslivet och på 1780-talet nådde hans engagemang sin kulmen. Han innehade då två av de högsta ämbetena i den upplysningsinriktade Franciskanorden.¹ Ordensväsendet var ju inte förbehållet mystiker och mörk män, utan även upplysningsmännen hade sina ordnar.

Kellgrens roll i Franciskanorden har länge varit känd, även om man underskattat vidden av hans engagemang. Ordensbrodern, eller kanske t. o. m. ordensvurmen Kellgren stämmer illa överens med den traditionella bilden av honom, men är just därför viktig att studera. Under en lång följd av år var Kellgren knuten till Franciskanorden – i januari 1782 tecknar han sig »Stor Cantzler», och av ett brevutkast från januari året därpå vet vi att han också var tempelmästare i ordens s. k. norra tempel. Ännu i april 1788 tycks han ha varit verksam inom Franciskanorden.²

Av de bevarade handlingarna från ordens Uppsala- loge framgår hur mycket arbete Kellgren lade ned på sina ämbeten. Han skrev exempelvis tal inkom för orden – vi känner med säkerhet till ett äreminne över den franske martyren Jean Calas, som hölls i Stockholm 1782 och lästes upp även i Uppsala.³

Bland handlingarna förvaras också brev från Kellgren i hans egenskap av storkansler. Trots att breven uppmärksammades av Lamm redan 1920 finns de inte medtagna i Vitterhetssamfundets Kellgrenutgåva.⁴ Det rör sig likväl om ett försvarligt antal, hela 19 stycken (varav tre egenhändiga), som trots att de kan tyckas likartade till innehåll – de behandlar endast ordensärenden, ofta i formelartade ordalag – har sin plats i en vetenskaplig utgåva. Som ett komplement till brevbänden i *Samlade Skrifter* kommer jag därför att ge ut och kommentera franciskanbrev i *Meddelanden från Svenska Vitterhetssamfundet*. Föreliggande skiss syftar till att så vitt möjligt ge en första bild av Kellgrens

verksamhet inom Franciskanorden samt att i någon mån beskriva ordens inriktning och verksamhet.

Från logen i Uppsala, grundad i december 1781,⁵ finns som nämnts ett ganska rikligt material bevarat. Det rör sig om tal, dikter, brev och ordensceremoniel, men dessutom finns åtskilliga kvitton och räkningar. Av dessa disparata dokument är det möjligt att urskilja Franciskanordens organisation. Det förekom tre slags tempel inom orden: de östra, vilka omfattade graderna 1–3 (liksom solen går upp i öster får bröderna sitt första ljus i dessa grader), de södra, som omfattar de s. k. riddargraderna 4–6, samt det norra templet, dit kommandörsgraderna 7–9 hörde. Vi känner till flera östra tempel – med säkerhet två i Stockholm och ett i Uppsala – samt ett södra tempel i Stockholm. Det norra templet – ty endast ett enda sådant fick förekomma – var beläget i Stockholm.⁶ Därifrån rekryterades också ordens styresmän, och templets medlemmar hade rätt att »teckna triangeln», Franciskanordens symbol, efter sitt namn (se ill.). Från de olika Stockholmstemplerna finns dock föga arkivmaterial bevarat, och endast sådant som sänts till Uppsala östra tempel. Norra templets handlingar har sannolikt förstörts redan på 1700-talet. Det hörde till tempelmästarens uppgifter att förvara dessa, och Kellgren företog själv utrensningar bland sina papper. En del tycks dessutom ha bränts efter hans död. En samling handlingar från Södra templet i Stockholm fanns uppenbarligen i behåll för något hundratal år sedan, då F. A. Dahlgren med utgångspunkt från bl. a. dessa författade sin otryckta uppsats om Franciskanorden. Enligt Waldes katalog ska vidare

Som medlem i Norra templet ägde Kellgren rätt att »teckna triangeln» efter sitt namn. Faksimil av underskrift i brev från Styrande rådet 12 mars 1782.

två olika volymer om orden finnas i Svenska Akademiens arkiv samt i Crusenstolpska samlingen i Eriksbergsarkivet (numera i RA). Båda volymerna synes dock vara förkomna.⁷

Franciskanordens syfte uppgavs vara att bibringa medlemmarna upplysning, samt att genom goda exempel leda också andra på vägen till dygd. Man strävade efter att bekämpa fördomar och tycks ha dyrkat Sanningen med nästan religiös glöd. Liksom många andra ordnar ansågs Franciskanorden vara uråldrig. Man härledde sitt ursprung från de eleusinska mysterierna och tycks ha betraktat bl.a. Orfeus som grundare. De likheter som finns med det svenska frimureriet tyder dock på att orden var av inhemskt ursprung.⁸ Stadgarna förbjöd uttryckligen all ateism – ett ord som dock hade mera begränsad innebörd än i dag. Av skrifterna framgår att man sade sig omfatta en slags panteism, som till stor del byggde på treenigheten materia, intelligens och tomrum. Sanningen och naturen personifierades av den egyptiska modersgudinnan Isis, som kompletterades av den skapande guden Osiris och deras gemensamma son, Orus, »den sensible Werlden». Åtminstone från tredje graden hade dock medlemmarna fullständig religionsfrihet. Trots att franciskanernas religionssyn inte helt överensstämmer med den lutherska läran fanns också åtskilliga präster bland ordens medlemmar, bl. a. biskoparna Carl Evert Taube och Johan Wingård.⁹

I ordens handlingar återkommer ofta hävdandet att Franciskanorden i motsats till andra ordnar inte ville dölja kunskapen under ett överlastat ceremoniel. Avsikten med t.ex. receptionsceremonierna var i stället att föra medlemmarna närmare sanningen.¹⁰ Lamm förmodar att Franciskanordens ceremonier hade samma syfte som hos den upplysningsinriktade tyska Illuminaterorden, nämligen att locka över frimurare och andra ordensintresserade för att omvända dem till upplysningen.¹¹ Det tycks i vart fall troligt att Franciskanorden var avsedd som ett mera upplysningsinriktat alternativ till frimureriet. Bland de ledande medlemmarna märks förutom Kellgren också andra upplysningsmän, bl.a. *Ordensvurmens* författare Gustaf von Paykull. Lamm betraktar också Franciskanorden som en föregångare till Pro Sensu Communi.¹² Att Franciskanorden hade rykte om sig att vara radikal framgår av en anekdot bland C. G. Nordins anteckningar, dated 7 augusti 1786:

När Plomonfelt var dömd 1782 och förfogade sig ut, sade han [:] Jag är nu förlorad i Sverige; men jag är nögd däröfver, at jag lämnar efter mig ett folk som skal hämnas

hvad jag lider, neml. *Franciscaner Orden*. Detta sade han til [?]. Konungen fick kundskap om denna utlåtelse och up kallade Kongl. Secret Kellgren at giöra reda för denna Ordens anstalter, afsigter & c. Altsammans var dock vanvett af Plomenfelt.¹³

De ledande medlemmarna inom Franciskanorden hörde till Norra templet, vars stadgar – delvis avfattade på chiffer – finns bevarade i UUB. Av dessa framgår att ordens högsta ämbetsman var den »regerande tempelherren», som valdes på livstid och satt ordförande i de beslutande organen.¹⁴ Det högsta av dessa var tempelrådet, som under sig i tur och ordning hade det styrande rådet, stora rådet samt – vid varje östra tempel – ett provinsialråd. Norra templets ämbetsmän utgjordes av en tempelmästare, en tempelmarskalk och en kassör, även dessa valda på livstid. År 1783 innehade Kellgren således tempelmästarämbetet och behöll det sannolikt under sin verksamhetstid inom orden. Till ämbetsuppgifterna hörde att författa templets historia samt att föra protokoll. Tempelmästaren var också kontaktman mellan ordens olika organ. Vad som egentligen var storkanslerns uppgifter tycks mera osäkert.¹⁵ Inga stadgar som fastställer dem finns bevarade, men vissa slutsatser kan dras av breven till Uppsalalogen. Bl. a. ombesörjde Kellgren jämte kanslern, A. F. Ristell, kontakten mellan logerna och tecknade sig då storkansler. Kanske var storkansler bara en annan benämning på tempelmästaren, använd i kontakten med östra och södra tempel, kanske luckrades ämbetsgränserna upp när en och samma person satt på flera poster. Det är också möjligt att Kellgren ledde ordens vittra verksamhet – medlemmarna skulle var tredje månad inlämna ett vittert alster till orden, och själv skickade Kellgren både dikter och tal till de olika logerna.¹⁶ I tempelmästarämbetet ingick ju dessutom vittra uppgifter.

Franciskanordens vikt för Kellgren är svårbestämbar, men får inte, som i tidigare forskning, undervärderas. Under åtminstone sex års tid innehade han två av dess främsta poster, och ordens huvudsyfte – upplysningen – var av största vikt för honom. Att han i ett brev till Nils von Rosenstein i oktober 1783 talar om ordensverksamheten som »alfvarsamma barnlekar», av vilka han endast är »medelmåttigt förtrollad», bör inte tas bokstavligt. Mottagaren hade fått Kellgrens uppdrag att genom upplysningsmannen La Harpe sprida Franciskanorden till Frankrike, men tycks inte ha varit alltför trakterad av sin uppgift. Sannolikt var det Kellgrens avsikt att tona ned sin egen anknytning till

Franciskanorden inför den sansade Rosenstein, som inte tycks ha varit franciskan.¹⁷

Trots det handskriftsmaterial som finns är vår kunskap om Franciskanorden begränsad. Kellgrens uppgifter inom orden är i stort sett okända, och de verk han skrev inom den har försvunnit. Inte heller känner vi till något om ordens tillkomst, om dess släktskap med andra ordnar eller om dess egentliga politiska innebörd. Vår kunskap är störst om de lägsta graderna, medan den viktigaste verksamheten torde ha försiggått i Norra templet. Var det kanske en omstörtande orden, och var panteismen bara en täckmantel för fritänkeri? Var Kellgren hjärnan bakom alla dessa ceremonier? Vi vet inte, men vi vet att Franciskanorden var viktig för honom och inte bara ett sällskapsnöje. I Kellgrens privata sigill ser man i det åldrade lacket en lyra och Horatiuscitaten »Omnis in hoc sum» – men också en annan symbol: Franciskanordens triangel, exakt likadan som i ordens stora sigill. Så nära hörde ordensbrodern Johan Henric Kellgren samman med skalden, att han ville erinra varje korrespondent om båda.

NOTER

¹ En översikt av Franciskanorden (här förkortat FO) och dess litterära verksamhet hos Georg Göthe, *Historisk öfversigt af de vittra samfundet i Sverige före Svenska Akademiens stiftelse* (diss., Uppsala, 1875), s. 154–161. Martin Lamm behandlar i *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, II (Stockholm, 1920), s. 71–80, FO:s religiösa och filosofiska inriktning och diskuterar även Kellgrens ställning inom orden. I en otryckt uppsats av F. A. Dahlgren, »Anteckningar rörande Franciskaner-orden (ett hemligt sällskap i Uppsala under 1780–1790-talen)», KB, Vo. 13, ges intressanta upplysningar om FO. En översikt av Kellgrens ordensverksamhet i min avhandling *Vältalaren Johan Henric Kellgren* (Uppsala, 1988).

² UUB, U 149 a. Här förvaras även utkastet till brev från FO:s Uppsalalöge till Kellgren, försett med avsändningsdatum. Burman, s. 95, samt J. H. Kellgren, *Samlade Skrifter* (SS) VI, SFSV 9, utg. Otto Sylwan (Stockholm, 1923), s. 207.

³ Talet är förlorat. Göthe, s. 157, Burman, s. 101.

⁴ Lamm, s. 75. Franciskanpapperen förvaras i UUB, U 149 a, U 150, U 151, U 152, U 153 och U 154. Min redogörelse för ordens verksamhet bygger också, där inte annat anges, på detta arkivmaterial. Flertalet av breven finns i U 149 a, de övriga i U 153.

⁵ Enligt Sverker Ek skall Kellgren och Gustaf von Paykull ha varit FO:s stiftare. Uppgiften är dock osäker och förekommer inte i de källor Ek uppger. Sverker Ek, *Kellgren. Skalden och kulturkämpen*, I (Stockholm, 1965), s. 279, s. 462 (n). Uppsalatemplets grundande i december 1781 är

också det tidigaste kända datumet i FO:s historia, och den bör då ha varit etablerad i Stockholm (Göthe, s. 154). När FO upphörde är okänt, men den existerade ännu under 1790-talet. Ett antal ledamöter i Uppsalatemplet sammankallades 12 mars 1792, »för at uti et angeläget ärende öfwerläggas», U 149 a. Efter 1786 finns inga bevarade tecken på förbindelser mellan Uppsalasektionen och moder-templet i Stockholm, men delar av handlingarna kan mycket väl ha återlämnats till Norra templet. Sista kända handling för Södra templet i Stockholm är ett kvitto från 2 februari 1792, på att »papper tillhörande åtskilliga grader i Orden äfvensom [...] Stora sigillet samt chiffern» har överlämnats till en av de högsta ämbetsmännen inom Norra templet, J. A. Pechlin (son till ränksmidaren Pechlin). De har uppenbarligen inte återlämnats. Dahlgren, s. 26.

⁶ Försök gjordes också att sprida orden utomlands. Dahlgren, s. 24f.

⁷ Svenska Akademiens exemplar var en gåva från J. G. von Paykull, som till franciskanen Gustaf von Paykull. Den har registrerats, men finns inte i arkivet. Möjligen kan det vara dessa handlingar som Dahlgren använt – det tycks inte heller otroligt att en akademiledamot kunnat låna hem dem, och att de sedan kommit på villovägar.

⁸ Lamm, s. 72. I en opublicerad uppsats från 1916 om överensstämmelser mellan FO:s och Frimurarordens ceremonier påpekar Arvid Odenrantz också att FO »synes på samma gång högakta och kritisera Frim[urar] O[rden]». Bergshammarsamlingen, privata delen, i Roger de Robelins ägo. Detta framgår även av ordens handlingar, t. ex. U 154, s. 32f., samt stadgarna för Östra tempel, U 149 a.

⁹ Lamm, s. 75 ff. UUB U 154, citat s. 29. För religionsfrihet, se U 150, för präster bland medlemmarna, Göthe, s. 160, samt Dahlgren, s. 21.

¹⁰ Receptionsceremonierna behandlas av Göthe, s. 155, och Lamm, s. 72f. Av FO:s 9 grader finns receptionsceremonier bevarade för graderna 1 (U 151), 2 (U 152), 3 (U 150), 4 (avskrift hos Dahlgren), 5 (U 150) samt 7 (ofullständig kladd i U 153).

¹¹ Lamm, s. 71 f, 74. Inget samband tycks finnas mellan FO och Illuminaterorden, även om den senare åtminstone enligt Fischer ska ha spritts till Sverige. Michael W. Fischer, *Die Aufklärung und ihr Gegenteil. Die Rolle der Geheimbünde in Wissenschaft und Politik*, Schriften zur Rechtstheorie, Heft 97 (Berlin, 1982), s. 222. Ordernas organisation visar f. ö. endast en flyktig likhet, som torde ha sin grund i att Frimurarorden i båda fallen utgjort förebilden. Se t. ex. Richard van Dülmen, *Der Geheimbund der Illuminaten* (Stuttgart, Bad Cannstat, 1975).

¹² Lamm, s. 74.

¹³ UUB, N 951. Även uppmärksammat av Lamm, s. 73, men då som tecken på rykten om FO:s fientliga inställning till frimurarna.

¹⁴ Stadgar i U 150. Vem tempelherren var är idag okänt och lär väl så förbli. Endast de 12 högsta medlemmarna i FO tycks ha känt hans identitet.

¹⁵ Göthe betraktar storkanslern som ordförande och kanslern som sekreterare i Styrande rådet Göthe, s. 157.

¹⁶ Göthe, s. 156 ff., samt Burman, s. 101.

¹⁷ Citat SS VI, s. 124. För Rosensteins uttalanden, se *Ur Nils von Rosensteins brevsamling. Bref från Rosenstein, Staël von Holstein, Leopold, Adlerbeth och Kellgren*, utg.

Henrik Schück (Stockholm, 1905), s. 199 ff. Både Lamm och Ek tar dock Kellgrens uttalande ad notam (s. 74 resp. s. 280). I artikeln »Ur 'Franciscanerordens' historia», StD nr 134 (21/3, aftonnr) 1902, betecknar Schück f. ö. Kellgrens kommentar om FO som »detta lama urskuldande».

Han förmodar dock att Rosenstein var medlem men föga »initierad i ordens hemligheter». Brevväxlingen mellan Kellgren och Rosenstein tyder snarast på att den senare över huvud taget inte var initierad.

Replikväxling kring Stagnelius och Popes Essay on Man

1

I Lars Lönnroths och Sven Delblancs skildring av *Den svenska litteraturen*, del 2, har Louise Vinge skrivit ett avsnitt om Stagnelius dikt »Suckarnes mystèr». Skaldens två lagar som styr människolivet återför hon till den bortglömda tyske diktaren Christoph August Tiedge.

Då jag läste detta greps jag av stilla förtvivlan, och påminde mig om Bertrand Russells regel om hur man skall skriva en uppsats: först skriver man vad man skall skriva, sedan skriver man det, och därpå skriver man vad man har skrivit. Den regeln tillåter forskaren att upprepa utan att ta hänsyn till *Stand der Forschung*. Regeln för humanisten skall vara: först skriver man vad man skall skriva, sedan skriver man vad andra skrivit om saken, därpå skriver man det, och slutligen skriver man om hur det man skrivit skiljer sig från vad andra har skrivit om saken. Louise Vinge borde ha läst vad jag skrev om Stagnelius dikt och om makten att begära och tvånget att försaka.

I *Svensk Litteraturtidskrift* 1976 visade jag nämligen i en utförlig artikel att Stagnelius byggde på ett uppslag av den icke okände Alexander Pope. Den obetydliga Tiedge har gjort sammaledes och därav kommer likheten. När Stig Wikander, som ägnade sina sista verksamma år åt studiet av stagnelianska problem, tog del av min uppsats menade han att det var gott att läsa Stagnelius utan Hammarskjöld's och Atterboms brillor som varken Böök eller numera Vinge tog av sig. Min slutsats var att Stagnelius dikt uttrycker en stoicism av osmyckad gustaviansk karaktär.

I *Samlaren* 1987 gör Sigvard Lindqvist om min bravad, som han tydligt inte har tagit del av. Jag trodde litteraturhistoriker inte bara höll reda på vad som stod i *Samlaren* utan också läser vad som erbjuds i *Svensk Litteraturtidskrift*. Men jag är

tacksam mot Sigvard Lindqvist. Nu är vi ju i alla fall två forskare som har kommit till samma intressanta resultat.

Teddy Brunius

2

Sedan jag givits tillfälle att läsa Teddy Brunius' inlägg om bl.a. mitt olyckliga förbiseende i *Samlaren* 1987, av hans uppsats 1976 om relationen Stagnelius – Pope har jag endast följande att anföra:

Det finns ingen ursäkt för mitt misstag – möjligen en förklaring. På 1960-talet iakttog jag första gången överensstämmelsen mellan Stagnelius' »Tvenne lagar styra mänskolivet» och Popes »Two principles in human nature reign», men fullt upptagen av mitt arbete som skolledare lade jag en anteckning om saken i mitt arkiv, där den fortfarande – gulnad – ligger. På 1980-talet fick jag så möjligheten att bearbeta diverse gamla uppslag, och under studier i Jönköpings kulturhistoria (bl.a. hovrättsassessorn Joh. Wetterberghs översättning av *Essay on Man* 1814) aktualiserades den gamla tanken. Det var i detta stadium som jag gjorde mig skyldig till fadäsen att inte noggrant granska vad som eventuellt skrivits i ämnet under mellantiden.

Kanske kan ändå något positivt växa fram ur det skedda. Det skulle väl i så fall vara att Pope i fortsättningen kommer att räknas som en av de väsentliga förutsättningarna för svensk litteratur under både senare delen av 1700-talet och början av 1800-talet. Troligen finns där flera band att upptäcka.

Sigvard Lindqvist